
UDK 821.163.41/.42(497.6).09 Andrić I.

821.163.4.09 Andrić I.

Izvorni znanstveni članak

Primljen 11. II. 2012.

ANTE BAŠIĆ

Senj

ante_basic@yahoo.com

ANDRIĆEV HOMO BALCANICUS U SVESKAMA I ZNAKOVIMA PORED PUTA

Sažetak

Analizom fragmentarnih zapisa iz Sveskâ i Znakova pored puta u radu se iščitavaju i propituju Andrićeve predodžbe o Balkanu i tipičnome balkanskom čovjeku – kako ga sam Andrić naziva – homo balcanicus. Kao dobar poznavatelj mentaliteta i običaja brojnih naroda, Andrić svoje viđenje homo balcanicusa ispisuje iz dvostrukoga očišta: postavljajući Balkan i Balkance u vizuru zapadnjačkih predodžaba, u kojima se Balkan redovito doživljava kao Drugi u odnosu na (prosvijećeni) Zapad – zaostao, neciviliziran i nedovoljno uljuđen, ali, s druge strane, promatrano i iz domicilne vizure – ističući i neka pozitivna obilježja stanovnika Balkana te ne propuštajući otvoreno kritizirati Zapad.

Ključne riječi: Ivo Andrić, Balkan, identitet, Drugi, Sveske, Znakovi pored puta

1.

Svaki spomen pojmova *Balkan*, *Balkanac*, *balkanski* na Zapadu (ali i na području Balkana) uglavnom najprije otvara negativne konotacije: to je područje izvan europskih kulturnih tokova, zaostao i nerazvijen, s povijesti obremenjenom turskim osvajanjima i čestim sukobima, rascjepkan prostor vjerske i etničke nehomogenosti te stalne netrpeljivosti. Ukratko – područje nimalo poželjno za *normalan* i *uljuđen* način života.

Predodžbe su se o Balkanu na Zapadu u geografskome i geopolitičkome smislu mijenjale i razvijale tijekom vremena. Tako je sve do XIX. stoljeća ostao praktički bezimen.¹ Početkom toga stoljeća pojam *Balkan* počinje se odnositi isključivo na planinu šireći se kasnije na čitav poluotok² i potvrđujući se kao „Europska Turska“, da bi istom početkom XX. stoljeća počeo dobivati i političku konotaciju.³

Zapadni su promatrači (uglavnom putnici) neizbježno konstruirali svoje predodžbe o Balkanu pa se tijekom vremena iskristalizirao odnos nalik onomu Orijenta i Zapada,⁴ no, važno je naglasiti, uz određene rezerve. Marija Todorova naime naglašava kako balkanizam ne možemo smatrati tek podvrstom orijentalizma i kako je riječ o nečemu većemu od puke „orijentalističke varijacije na temu Balkana“⁵, što se u prvom redu uvjerljivo može potkrijepiti geografskom činjenicom po kojoj, „za razliku od neopipljivog Orijenta, Balkan postoji kao historijski i geografski konkretna celina“⁶, ali isto tako i evoluiranjem balkanizma neovisno

1 Usp. BOŽIDAR JEZERNIK, *Divlja Evropa: Balkan u očima putnika sa Zapada*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2007., str. 21.

2 Ime „Balkanski poluotok“ (*Balkanhalbinsel*) predložio je 1808. godine njemački geograf A. Zeune. Usp. PAUL GARDE, *Balkanske rasprave: O riječima i ljudima*, Naklada Ceres, Zagreb, 2009., str. 17.

3 Usp. B. JEZERNIK, *n. dj.*, str. 21. – 23.; PAUL GARDE, *n. dj.*, str. 17.; MARIJA TODOROVA, *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1999., str. 45. – 72.

4 Usp. EDWARD W. SAID, *Orijentalizam*, Konzor, Zagreb, 1999.

5 M. TODOROVA, *n. dj.*, str. 23.

6 *Isto*, str. 28.

o orijentalizmu.⁷ Jelena Dimitrijević ide još korak dalje uvodeći fenomen tzv. *balkanskoga orijentalizma*.⁸

Suprotno navedenim predodžbama koje Zapad već dugo nastoji održati kao jedine ispravne i nepogrješive, Todorova, ne vjerujući u homogenost istoga tog Zapada, reagira i protiv stereotipa koji se stvaraju na Zapadu. Slično kao i kod zapadnjačkoga razumijevanja Istoka, napose Orijenta u Saida, tako i ovdje temeljni problem proizlazi iz razumijevanja Zapada da je Balkan uvijek ono *Drugo* u odnosu na Europu, osobito s obzirom na standarde ponašanja iz civiliziranoga svijeta.⁹ Ne želeći iskazati tek „moralno zgražavanje nad tuđim moralnim zgražavanjem“, Todorova je nastojala objasniti kako takva nepromjenjiva a negativna slika uporno opstaje; kako se dogodilo da se geografski naziv preobrazio „u jednu od najsnažnijih pogrđnih etiketa u historiji, u međunarodnim odnosima, u političkim naukama i, u današnje vreme, u opštem intelektualnom diskursu?“¹⁰

Upravo kao što je to nekada bio slučaj s Orijentom, Balkan se na Zapadu reflektirao kao *Drugo* u odnosu na Europu i ostatak Zapada:

Balkan je zgodno poslužio da apsorbira mnoštvo eksternalizovanih političkih, ideoloških i kulturnih frustracija koje potiču iz tenzija i protivrečnosti svojstvenih regionima i društvima izvan Balkana. Balkanizam je vremenom postao zgodna zamena za emocionalno pražnjenje koje je ranije pružao orijentalizam, pošto je oslobodio Zapad optužbi za rasizam, kolonijalizam, evrocentrizam i hrišćansku netrepeljivost prema islamu. Uostalom, Balkan se nalazi u Evropi, Balkanci su belci, uglavnom su

7 Za navedeno Todorova iznosi nekoliko razloga; od onoga geopolitičkoga, preko odsutnosti kolonijalnoga naslijeđa, pa do onoga po kojemu je, u određenome povijesnom trenutku, Balkan odigrao važnu ulogu u održavanju križarskoga duha Europe. Isto tako važnim smatra spomenuti kako i na Balkanu postoji ono *Drugo* – njegov geografski susjed i protivnik – Osmansko Carstvo i Turska. Usp. *isto*, str. 44.

8 Navedeni termin Dimitrijević određuje kao *poliglotski* nomadizam, pogled zapadnoga i kolonizatorskoga, feminističkoga prosvjetiteljstva, pokušaj smještanja u nacionalni (ali multikulturalni) program. Ove su odlike međusobno u većoj ili manjoj mjeri suprotstavljene, ali uspješno povezuju jedan specifičan oblik orijentalizma – balkanski. Usp. SVETLANA SLAPŠAK, „Harem kao prostor roda u balkanskim kulturama: primjeri Jelene Dimitrijević i Elisavet Moutzan-Martinengou“, *Kultura, drugi, žene*, Institut za društvena istraživanja, Hrvatsko filozofsko društvo, Plejada, Zagreb, 2010., str. 55.

9 Usp. M. TODOROVA, *n. dj.*, str. 15.

10 *Isto*, str. 21.

hrišćani pa se zato projektovanjem sopstvenih frustracija na njih mogu zaobići uobičajene rasno ili verski obojene insinuacije. Kao i u slučaju Orijeanta, Balkan je poslužio kao skladište negativnih karakteristika naspram kojih je konstruisana pozitivna i samohvalisava slika „Evropejca“ i „Zapada“.¹¹

Gotovo je nemoguće, kao što primjećuje ugledni francuski lingvist i slavist Paul Garde, raspravljati o Balkanu oslanjajući se samo na fizičku geografiju zato što se razmatranje ljudskoga činitelja neizbježno nameće, a „balkanizacija“ je, od pojma koji je označavao stvaranje malih, teritorijalno rascjepkanih i „životno nesposobnih država“, tijekom vremena zadobila mnogo šire društvene, političke i kulturološke konotacije.¹² Stoga ne iznenađuje što pridjev *balkanski*, pri otvaranju pitanja o nacionalnome identitetu gotovo sviju balkanskih naroda, u pravilu uvijek označuje nekoga drugoga. U središtu je čitave priče dakle na Saidovim postavkama utemeljena binarna opozicija između *racionalnoga* i *nadmogućnoga* Zapada te *iracionalnoga* i *inferiornoga*, Zapadu suprotnoga, *drugoga* i *drukčijega*, Balkana, na temelju kojega taj isti Zapad gradi svoj *pozitivni* identitet.

Riječ je prema tome više o *ideji* o Balkanu, a ne stvarnome Balkanu, odnosno, parafrazirajući Saida (kada piše o Orijeantu) – u pitanju je manje mjesto nego *topos*, skup referencija, gomila obilježja.¹³

Nakana je ovoga rada istražiti na koji način jedan vrhunski intelektualac, književnik, diplomat i nobelovac poput Ive Andrića u jednome dijelu svojega opusa operira tim pojmovima, odnosno kako on *vidi* Balkan i Balkance.

2.

Sveske i *Znakovi pored puta* čine široj javnosti slabije poznat dio Andrićeva opusa. Oba su naslova naime objavljena posthumno.¹⁴ Riječ je o

11 *Isto*, str. 323. –324.

12 Usp. P. GARDE, *n. dj.*, str. 19. – 21.

13 Usp. E. W. SAID, *n. dj.*, str. 231.

14 *Sveske* su prvi put objavljene 1981. godine kao sedamnaesti svezak Sabranih djela. *Znakovi pored puta* najprije su fragmentarno objavljivani u dnevnim listovima i časopisima, a u

zapisima u obliku fragmenata, s tom razlikom što su oni u *Znakovima pored puta* dobrim dijelom naglašenije meditativnoga karaktera pa ih je i sam Andrić smatrao vrstom svoga „lirskog dnevnika“, dok one okupljene u *Sveskama* nerijetko karakterizira nedoradenost te predstavljaju neku vrstu autorskih prototekstova, svojevrsnih „nacrtā“ iz kojih su se razvijali gotovo svi njegovi tekstovi u kasnijim stvaralačkim fazama, od 1942. godine do književnikove smrti.¹⁵ Ipak, s obzirom da su uglavnom rijetko datirani, ne može se tvrditi da imaju karakteristična obilježja dnevnika. Ni Andrićevo određenje *Znakova pored puta* kao dnevnika ne treba shvatiti doslovno – zapise su naime priređivači podijelili na veće tematske cjeline.¹⁶

Kada je o *Sveskama* riječ, osim bilježnica u koje je Andrić godinama bilježio najrazličitija zapažanja, u njima su se našli i u zaostavštini pronađeni odvojeni listovi ispunjeni bilješkama.¹⁷ S obzirom da ih autor nije pripremio za objavljivanje, logična je njihova nesređenost i nedoradenost. Pa ipak, u cjelini gledano, i u tim fragmentima može se pratiti „nit koja se provlači kroz piščev život i stvaranje“¹⁸, a sam Andrić o njima govori kao o svojevrsnim „skladištima, ambarima u koje smešta i zapisuje sve što pročita, čuje od ljudi, ili vidi na njihovim licima“¹⁹.

Zadržavajući na umu karakter spomenutih zapisa, ovdje se pokušava pobliže promotriti one koji se odnose na Balkan i Balkance ili – po riječima samoga Andrića – *homo balcanicus*, „našeg čoveka“²⁰.

obliku knjige prvi se put pojavljuju kao četrnaesti svezak u prvome posthumnom izdanju Sabranih djela iz 1976. godine. Usp. „Beleška o ovom izdanju“ u: IVO ANDRIĆ, *Znakovi pored puta*, Sabrana djela Ive Andrića, knjiga 16, Sarajevo, 1981., str. 605.

15 „*Znakovi* su, prema tome, moja lirski ispovest, to je neka vrsta unutrašnjih, duševnih simbola koji naviru i traže da ih objasnim. [...] Beležnice su moje pomagalo pri čitanju, a *Znakovi* su neka vrsta lirskog dnevnika. [...] Za razliku od *Znakova*, koji su zasebni, i manje-više, trebaju takvi i da ostanu, u *beležnicama* je moj ‘potrošni materijal’, ja se odatle snabdevam kad mi god šta zatreba.“ LJUBO JANDRIĆ, *Sa Ivom Andrićem*, drugo prošireno i dopunjeno izdanje, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982., str. 166.

16 Usp. „Beleška o ovom izdanju“, u: IVO ANDRIĆ, *Znakovi pored puta*, str. 605. – 613.

17 Usp. „Napomene“, u: I. ANDRIĆ, *Sveske*, Sabrana djela Ive Andrića, knjiga 17, Sarajevo, 1982., str. 233. – 236.

18 „Beleška o ovom izdanju“, u: I. ANDRIĆ, *Sveske*, str. 228.

19 *N. mj.*

20 Valja napomenuti kako Andrić pod terminima *homo balcanicus* i „naš čovek“ ponajprije podrazumijeva stanovnike s područja bivše Jugoslavije pa se, u skladu s tim, u ovome

3.

Analizom zapisa i fragmenata iz *Sveskâ* i *Znakova pored puta* moguće je napraviti ovakvu klasifikaciju Andrićevih predodžaba o balkansko-me čovjeku:²¹

- I. nekulturan, neciviliziran, sklon izazivanju sukoba
- II. egocentričan, s manjkom poštovanja i osjećaja prema drugima, naglašeno hipertrofiran
- III. nesposoban i lijen, nesklon stvaranju novih vrijednosti
- IV. nerealan, pati od viška mašte, nemaran, površan i neuredan²²

Iz navedenih značajkâ nije teško zaključiti kako su Andrićeve predodžbe o *našem* čovjeku generalno uglavnom negativne. Sve su one međutim prisutne i u vizuri prosječnoga Balkanaca o *sebi* i *svojima*. Pođemo li od sebe samih, uočiti ćemo da su Hrvati (kao uostalom i ostali narodi bivše Jugoslavije) upravo posljednjih desetljeća pokazivali jasnu tendenciju da se barem kulturološki, kad to već nikako nije bilo moguće geografski, izdvoje iz zagrljaja *onoga* Balkana i *onih* Balkanaca, jasno se pritom lakanovski identificirajući kao *Drugo* u odnosu na Balkan, Balkance i sve balkansko.²³ Političko stanje potkraj osamdesetih i u prvoj polovini devedesetih godina samo je pospješila izbijanje odavno prisutne, a desetljećima zatomljenane krize identiteta u obliku brojnih političkih, ideoloških i kulturoloških frustracija. Tako je Lacanova teza po kojoj se svaki identitet ostvaruje u kontekstu *Drugoga* te kako je za formiranje identiteta redovno potreban *Drugi* – antipod prema kojemu se formira onaj vlastiti,²⁴ ovdje još jednom dobila svoju potvrdu.

radu rabljeni značenjski širi pojmovi *Balkan*, *Balkanac*, *balkanski*, osim ako nije drukčije navedeno, odnose također samo na pripadnike tih naroda.

21 Dakako, navedenu je podjelu bilo moguće organizirati i drukčije, posve sigurno i drukčijim redoslijedom. Stoga ju, kao uostalom i svaku drugu, valja shvatiti tek uvjetno.

22 Ova se posljednja kategorija ponajprije odnosi na nered društva i stanje duha.

23 Dodajmo ovdje kako Garde govori o „tvrdoj jezgri“ narodâ u središtu poluotoka koji općenito ne odbacuju svoju balkansku pripadnost (Bugari, Makedonci, Albanci, Srbi, Crnogorci i Bosanci (usp. P. GARDE, *n. dj.*, str. 26.), a rasprava o Balkanu najžešće razmjere poprima u Hrvatskoj (usp. *isto*, str. 30.). No isto tako u nastavku zaključuje da je o Hrvatskoj nemoguće govoriti bez promatranja kroz prizmu Balkana: „Ne radi se o ontološkoj definiciji prema kojoj neka zemlja jest ili nije Balkan, nego o postavljanju u pragmatičnu perspektivu.“ *Isto*, str. 33.

24 Usp. ŽAK LAKAN [JACQUES LACAN], *Spisi (izbor)*, Prosveta, Beograd, 1983.; J. LACAN, *Écrits*:

3.1.

Možda najraširenija predodžba o Balkancima na Zapadu jest upravo ona po kojoj im se zamjera neciviliziranost i pomanjkanje kulture:

Gledajući naše ljude u pozorištima, na koncertima ili predavanjima po unutrašnjosti, često sam mislio: zašto su kod našeg čovjeka tako upadljivo vidne sve one fizičke funkcije koje kod istinski civilizovanog čovjeka, dok je u društvu, retko izbijaju na površinu. Za vreme dok predavač govori ili pevač peva, naš čovjek kašlje, kiše, zeva, proteže se, štuca ili uzdiše. On čačka zube ili uši, češe se kad god oseti za to potrebu i gde god ga zasvrbi. On se ne kontroliše, on i ne pomišlja da bi mogao savladati sitne i krupne fizičke potrebe, nego im naprotiv pušta maha i zadovoljava ih, bez pomisli da li gledaju i kako na to gledaju ljudi oko njega. Ponekad prosto izgleda da će se sav taj čovjek rasuti tu pred vama. Ali neće, ne bojte se, on će doći i na idući koncert i – biti na njemu isti takav kakav je i danas bio na ovome. On prosto ne misli na drugog, nije još dorastao do stepena na kome čovjek počinje da ima obzira prema okolini.²⁵

Da ova Andrićeva primjedba nije bila pretjerana u vrijeme kada je nastala, možemo se, nažalost, nerijetko uvjeriti i danas. Razloge ovakvu neuljudenu ponašanju on vidi u nedoraslosti do stupnja „na kome čovjek počinje da ima obzira prema okolini“²⁶, čemu uzroke vidi u „divljačkom načinu života“²⁷ i povijesnim okolnostima. Zanimljivo je međutim da se ovdje eksplicitno navodi kako su takva *ponašanja* zapažena „po unutrašnjosti“, što bismo možda jednim dijelom mogli protumačiti češćom posjećenošću kulturnih zbivanja na kontinentu, ali isto tako i možebitnim osobnim dojmom da se taj isti „naš čovjek“ u priobalnome području civilizacijski nalazi pokoju stubu više u odnosu na onoga u unutrašnjosti.²⁸

the first complete edition in English, W. W. Norton & Company, cop., New York – London, 2006.

25 I. ANDRIĆ, *Znakovi pored puta*, str. 196. –197. Iako se ova analiza izvodi na temelju uvida u cjelinu fragmenata u *Sveskama* i *Znakovima pored puta*, s obzirom na ograničenost prostora, tvrdnje se potkrepljuju uglavnom jednim, eventualno dvama navodima.

26 *Isto*, str. 197.

27 *N. mj.*

28 Usp. ZVONKO KOVAČ, „Andrićeva eksplicitna semiotika (poetika, epifanija, eshatologija, ekologija i interkulturalnost u *Znakovima pored puta*“, *Poredbena i/ili interkulturalna povijest književnosti*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 2001., str. 206. – 208.

U istu bi se kategoriju također mogao ubrojiti i manjak smisla za civilizirano vođenje dijaloga, što se često očituje kao sklonost svađi i mnoštvu nepotrebnih replika u obliku *laveža* i *režanja*:

U nas je čest tip čoveka koji misli da je svađa akcija, a grubost isto što i energija, da naneti neprijatelju uvrede znači isto što i zadati mu udarce, da je svaka uzdržljivost u govoru slabost, a svaki pokušaj predviđanja – danguba; kratko; da se tzv. životna borba sastoji od neprestanog i naizmeničnog *laveža* i *režanja*.²⁹

Andriću je često zamjerana introvertiranost i nespremnost da javno govori o sebi i svome djelu,³⁰ što je on redovito opravdavao jednom od svojih najpoznatijih deviza: „Sve je u delu“. Kao tipičan introvert, posve se sigurno nije ugodno osjećao u društvu ovoga tipa ljudi, a takvima je nerijetko i neizbježno bio okružen. U bilješci spomenuta „uzdržljivost u govoru“, što je bila crta Andrićeve osobnosti koja je teško mogla ostati nezamijećenom, daje naslutiti da je bilješku zapisao na temelju proživljenoga iskustva s „tipom čoveka“ kakvoga opisuje.

3.2.

Sljedeća je važna značajka *homo balcanicus* izražena egocentričnost koja se često očituje u pomanjkanju poštovanja prema drugima, dok je istodobno prisutna naglašena „hipertrofija ličnosti“:

Homo balcanicus. Posmatram ljude koji počinju svoj put u nauci, u poeziji ili u filmu, i kod većine zapažam isto prokletstvo.

Za svako i najmanje ostvarenje u umetnosti ili nauci potreban je jedan minimum samoodricanja, neophodno je za trenutak ne samo potisnuti u pozadinu nego i sam zaboraviti svoju ličnost i svoje lične interese. To je samo trenutno i prolazno, jedan akt volje pri kojem samo prividno gubimo. Ali ti ljudi nisu sposobni ni za to. Zbog toga, što god svojim darom, veštinom i znanjem stvore, to ne može da se održi kao umetnost ili nauka, jer iz svake crte i svakog retka zjapi njihovo neplodno, golo, gladno i nezajajljivo *ja*.³¹

29 I. ANDRIĆ, *Znakovi pored puta*, str. 195.

30 O tome na više mjesta svjedoče zapisi Ljube Jandrića (*n. dj.*).

31 I. ANDRIĆ, *Znakovi pored puta*, str. 314. – 315.

Pitanje identiteta za Andrića je od iznimne važnosti.³² U ovoj je bilješci važno uočiti kako njegova kritika nije upućena najširim slojevima, priprostu puku oko kojega se, također stereotipno, najčešće ispreda veo balkanstva u bilo kojem negativnome kontekstu, nego intelektualcima, ljudima „koji počinju svoj put u nauci, u poeziji ili u filmu“³³. Tu nespособnost samoodricanja Andrić ocjenjuje kao *prokletstvo* koje nas sprječava da uđemo „u krug prosvećenog sveta“. Kao jedan od razloga navodi upravo „odsustvo poštovanja čoveka, njegovog punog dostojanstva i pune unutarnje slobode, i to bezuslovnog i doslednog poštovanja“³⁴ koje je međutim nedovoljno osviješteno:

Tu školu nismo još prošli ni taj nauk potpuno izučili. Taj nedostatak mi svuda nosimo sa sobom kao neki istočni greh našeg porekla i pečat manje vrednosti koji se ne da sakriti.

O tome bi trebalo govoriti i na tome raditi.³⁵

Spomenuto zorno oslikava i sljedeća zabilješka iz *Sveskã*:

Završen je novi veliki stadion i otvara se međunarodnom fudbalskom utakmicom. Razgovaram sa jednim tipičnim „našim“ čovekom i izražavam bojazan da bi kiša mogla pokvariti utakmicu.

– Gde je vaše mesto – pita me on.

– U loži broj 3.

– E, pa onda nema što da brinete, jer lože su pokrivene.

– Znam, ali nisu ostala mesta, pa nije igralište, a neprijatno je gledati druge...

– Šta se vas tiču drugi? Naprotiv, imate još veće uživanje: vi ste pokriveni i u suvu, a gledate one dole ispod sebe kako zapinju po kiši!...

Hteo sam da mu kažem da ne može biti za čoveka zadovoljstvo da vidi pred sobom hiljade gledalaca kako kisnu i igrače kako se muče na kiši, po klizavom igralištu, da je to, naprotiv, mučno i neprijatno, – ali nisam rekao ništa. Pred njegovim očima, u kojima je bilo i sjaja metala i bleska mirnog, animalnog životnog zadovoljstva, nisam našao reči kojima bih mu suprotstavio svoje shvatanje. Samo sam ga gledao kao stvorenje iz

32 Usp. primjerice KREŠIMIR NEMEC, „Kulturni identitet u Andrićevoj ‘Travničkoj hronici’“, u: K. NEMEC, *Putovi pored znakova: Portreti, poetike, identiteti*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2006.

33 I. ANDRIĆ, *Znakovi pored puta*, str. 315.

34 *Isto*, str. 322.

35 *N. mj.*

drugog sveta. A on se shvativši da se slažem s njim, brzo praštao, govoreći nadmoćno, živo:

– Nema se tu šta! Sedite pa uživajte!...³⁶

A uzroci se svemu ovome, iz perspektive *jednoga stranca*, kriju u sljedećem:

Jedan stranac govori.

Ono što često koči mnoge poslove kod vas, to je hipertrofija ličnosti koju susrećemo na svakom koraku. Tu se kao pijani ili mamurni često ponašaju oni koji nikad ne piju alkoholna pića. Vaš čovek ne ume da govori ni o čemu bez aluzija, a sporove voli da raspravlja prepirkom ili svađom. On je pun ambicija koje bi, da su normalno upućene, mogle biti vrlo korisne. Nevolja je što je njegova ambicija redovno već u samom početku pogrešno postavljena. Umesto da ima u vidu cilj i rezultat rada, vaš čovek stalno misli na stav i ulogu svoje ličnosti pri tom radu. Čak ni šoferu ili nosaču nije stalo toliko do toga da što racionalnije i što pravilnije izvrši posao, pa čak ni da što više zaradi, koliko da pri tom poslu ispolji svoju volju i istakne svoju ličnost u što povoljnijoj svetlosti.³⁷

Ova je bilješka osobito zanimljiva i stoga što je zabilježena kao priča *jednoga stranca*, dakle nekoga tko Balkan promatra sa strane i tako je (vjerojatno) u stanju dati nepristranu i objektivnu sliku. „Hipertrofija ličnosti“ koja se ovdje spominje postaje tako još jedno od stalnih obilježja *našega* čovjeka koje, nažalost, zbog pogrešno postavljenih ambicija ne biva produktivno realizirano.

3.3.

Treća kategorija stereotipa koji se vezuju za Balkance obuhvaća njihovu nesposobnost, lijenost i manjak produktivnosti:³⁸

Kad posmatrate našeg čoveka pri radu i razgovoru, vi možete nesumnjivo utvrditi da u njega vrlo često ima jedan suvišak mašte i doza lenjosti, veća nego kod većine drugih naroda. – Da li je mašta uzrok lenjosti ili

36 I. ANDRIĆ, *Sveske*, str. 60.

37 I. ANDRIĆ, *Znakovi pored puta*, str. 202.

38 Podsjetimo da je ovaj stereotip iznimno čest u jednostavnim oblicima – vicevima i pošalicama na račun *lijenih* i radu nesklonih primjerice Crnogoraca i Dalmatinaca.

obrnuto, ili jedna i druga potiču iz nekog zajedničkog nevidljivog izvora iz kojeg potiču toliki drugi nedostaci i besporeci našeg života, to nije lako utvrditi. A trebalo bi ispitati.³⁹

Ili:

Neefiksanost čovjeka dinarskog tipa! (Oprostite mi varvarizam „neefiksanost“, jer ja ne mogu da ga sam sebi oprostim.) Time hoću da kažem: njegova urođena nesposobnost da lepo i hrabro započeto delo dosledno i dostojno privede kraju.⁴⁰

Odrednicama iz ovih navoda poput: „urođena nesposobnost“, „za neke naše ljude“, „dvostruko prokletstvo *jedne lepe rase*“⁴¹ do izražaja dolazi, u gotovo svakoj rečenici Andrićeva opusa u cjelini, sveprisutan oprez. Uporabom ovakvih dodatnih pojašnjenja, čini se, eufemističkoga karaktera kao da se želi izbjeći generaliziranje i pretjerano uopćivanje. U prilog tomu ide i posljednja bilješka o „neefikasnosti“ dinarskoga čovjeka, koja postoji u dvjema verzijama – prvoj, objavljenoj u *Znakovima pored puta*, i drugoj, „necenzuriranoj“, prvi put objavljenoj istom nekoliko godina nakon njegove smrti, po čemu nije teško zaključiti do koje je mjere Andrić vodio računa o tome što, kada i u kojoj mjeri prikazati i pokazati javnosti.⁴²

U većem broju fragmenata do izražaja dolazi Andrićeva sklonost da za ovakvo stanje *našega* čovjeka okrivljuje i splet povijesnih okolnosti, napose višestoljetni utjecaj Osmanlija koji su, koliko god dovodili do kakva-takva napretka, ipak u konačnici bili osvajači koji su ovim područjima, dugoročno gledano, poremetili prirodan kulturološki razvoj i napredak.⁴³ Tako u sljedećem fragmentu *naš* čovjek dobiva dvostruku odrednicu – *tursko-balkansku*:

39 I. ANDRIĆ, *Znakovi pored puta*, str. 196.

40 *Isto*, str. 211. Uz ovu se bilješku u *Znakovima pored puta* u fusnoti nalazi i nešto šira varijanta koju je moguće pronaći u „Crnoj knjizi“ u *Sveskama* (usp. str. 211.).

41 Sva su isticanja autora ovoga članka.

42 U prilog navedenom ide i Andrićevo žestoko protivljenje objavljivanju *Ex Ponta* i *Nemira* u okviru sabranih djela ili na nekome stranom jeziku. Usp. o tome npr. MIROSLAV KARAUČIĆ, *Rani Andrić*, 2. dopunjeno izdanje, Prosveta, Beograd, 2003.; LJ. JANDRIĆ, *n. dj.*

43 Naslijeđe općenito, a ne samo ono osmanlijsko, Andrić smatra iznimno važnim čimbenikom koji je iznjedrio *ovakvoga* „našeg čovjeka“. Općenito, vjerojatno zbog nesigurnosti u vlastiti,

Nesreća našeg tursko-balkanskog čovjeka što tako često troši snagu na to da iz postojećih vrednosti istera za sebe stvarne ili uobražene koristi, umesto da stvara nove vrednosti koje će same po sebi osigurati i njemu i drugima dobar život.⁴⁴

A cijena koja se u konačnici plaća za takav, „divljački“ način života cijena je života samoga:

Divljački način života, bez plana i predviđanja, bez svesti o zajednici i bez poštovanja drugog čovjeka i sebe u njemu, proteže se daleko i duboko u vremenu i prostoru. Sa tragovima toga života borimo se još na mnogom području. To pokazuju nedostaci u uređenju naših sela i gradova. Ne organizujemo čišćenje, ne predviđamo nevreme, stvari koje nije teško predvideti. Umesto toga, mi teško i neprijatno živimo danima i nedeljama, podnosimo nepotrebne patnje i odricanja. Tako mi, umesto cenom rada, razmišljanja, dogovora i predviđanja, sve plaćamo najskupljom cenom, cenom života.⁴⁵

Treba također dodati da su u nekim bilješkama (vjerojatno kako bi se pokušalo izbjeći da se iz čitanja pojedinih zapisa dobije dojam kako se *jedino* balkanska rasa smatra prokletom, lijenom i povodljivom) prisutna i uopćavanja kao u sljedećem primjeru (iako i dalje uz naglasak kako je riječ *i o našem* čovjeku i *o našim* /balkanskim/ područjima):

Svuda u svetu, a naročito valjda u ovim balkanskim zemljama⁴⁶, možete na dva načina da se odbranite i održite u struji života i da ljude prisilite da vas poštuju i – poštede. Prvi je: da stečete toliko novca i sigurnih dobara da vam niko ne sme i ne može ništa. Drugi je: da pokažete takvu ravnodušnost prema novcu, vlasti i svakom društvenom sjaju i uspehu, da vam i opet – ne može niko ništa.⁴⁷

naš je čovjek tijekom povijesti bio iznimno sklon brzu preuzimanju tuđih identiteta, što je Andrić prikazao primjerice u opisu Sarajeva 1906. godine u romanu *Gospođica*: „Ovaj naš građanski svet, i inače nasledno opterećen turskim navikama nerada i slovenskom potrebom za ekscesom, primio je sada još i austrijske formalističke pojmove o društvu i društvenim obavezama, po kojima se lični ugled i klasno dostojanstvo čovjeka zasnivaju na određenoj veličini neproaktivnih, besmislenih troškova, često samo praznom i smešnom luksuzu bez duha i ukusa.“ I. ANDRIĆ, *Gospođica*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1988., str. 37.

44 I. ANDRIĆ, *Sveske*, str. 62.

45 I. ANDRIĆ, *Znakovi pored puta*, str. 197.

46 Istaknuo autor.

47 I. ANDRIĆ, *Znakovi pored puta*, str. 177.

3.4.

Naposljetku, tu su i nerealnost i višak mašte koje Andrić spominje zajedno s lijenosti, o čemu je već bilo govora u dosad citiranim fragmentima.⁴⁸ Ovdje će se međutim navesti fragment koji se bavi površnošću i neurednošću u društvu. Navedeno je, po Andrićevu viđenju, u *homo balcanicus* prošireno u svim područjima, pa čak i u nečemu toliko egzaktnome poput brojka i mjerā, odnosno športu koji je nezamisliv bez reda i discipline. Sve to zajedno ima dugoročne negativne posljedice u percepciji *našega* čovjeka „pred strancima“:

Dokle ide naša neurednost ne pokazuju samo neredi u duhovima i političkim stvarima. Čak ni brojka za nas nije brojka, ni mera – mera.

Naši bokseri učestvuju na europskim šampionatu amaterskog boksa u Berlinu. Otišlo ih je sedmorica. Tehnika boksera je propisana pravilima šampionata. Kad je trebalo u Berlinu da nastupe, utvrđeno je da jedan naš bokser ima 250 grama preko propisane težine. Naravno da je diskvalifikovan i neće moći učestvovati u takmičenju.

Ovo je zaista „tipičan“ slučaj. Ili u Beogradu nije valjala vaga? Ili je bilo nepažljivo merenje? Ili je izmeren dobro ali je poslan sa pretpostavkom (uz šeretsko namigivanje) da Švabe neće primetiti podvalu? Ne zna se koje je od ovih objašnjenja gore i teže po shvatanja i postupke naših ljudi. U svakom slučaju ostaje nam kao sigurno: gubitak za naš sport, uzaludan utrošak skupocenih deviza, bruka pred strancima itd.⁴⁹

U ovome mnoštvu negativnih kvalifikacija *homo balcanicus* ipak se našla i jedna pozitivna civilizacijska stečevina – istinsko gostoljublje. Nažalost, utjecajima sa strane⁵⁰ i ono je osuđeno na propast:

Istinsko gostoljublje koje je dugo živelo u našem narodu, i još ponegde živi, stvar je nesumnjivo nesavremena i zastarela, osuđena na propast zajedno sa patrijarhalnim društvom, plemenskim uređenjem i starinskim načinom putovanja. Ali samo po sebi, ono je veličanstveno i predstavlja veliku tekovinu u čovekovoј borbi protiv varvarstva, a za bolji položaj čoveka u svetu i bolje odnose među ljudima.⁵¹

48 Usp. *isto*, str. 196.

49 I. ANDRIĆ, *Sveske*, str. 163.

50 Todorova upozorava na postojanje raširenog uvjerenja prema kojemu je „Balkan počeo da gubi svoj identitet kada je počeo da se evropeizuje“. M. TODOROVA, *n. dj.*, str. 31.

51 I. ANDRIĆ, *Sveske*, str. 539.

Još je britanski vojni konzul u Dubrovniku A. A. Paton pisao o morlačkoj rasipnosti i gošćenju koje prelazi svaku granicu „razumne evropske gostoprimljivosti“⁵². Širenjem običaja ispijanja kave na Balkan šalica toga aromatičnog napitka postaje nezaobilaznim dijelom neumorne gostoljubivosti svojstvene za usporeni istočnjački način života. Na cijeni uglavnom zbog svoje ceremonijalne uloge vezane za gostoljubivost, redovito je iznošena u vrijeme posjeta, bilo privatnih, bilo službenih,⁵³ a tu je ulogu zadržala do danas.⁵⁴ Ne bi se moglo reći da je balkanskoga gostoljublja danas u potpunosti nestalo. Ono je međutim zasigurno znatno reducirano u odnosu na davnu prošlost, kada je primanje slučajnoga putnika namjernika pod krov bio element tradicije o kojemu nije moglo biti rasprave. Dio njegove „nesavremenosti“ i „zastarelosti“ zacijelo se dobrim dijelom krije i u balkanskome nastojanju da se *bude* što više nalik *pravim* Europljanima, kao i u neumitnome ubrzavanju svakodnevnoga načina života koji ostavlja sve manje prostora i vremena za dulja ceremonijalna okupljanja.⁵⁵ Andrić gostoljublje kvalificira kao prastaru civilizacijsku stečevinu narodā s ovih područja koja, iako polako gubi bitku s vremenom, predstavlja nešto veličanstveno u borbi protiv barbarstva te podiže kvalitetu ljudskih odnosa na višu i uljuđeniju razinu.

Na istom se mjestu upozorava i na čestu zapadnjačku zlouporabu toga prastarog običaja:

Vašu gostoljubivost on smatra vašom urođenom slabošću, vrstom prirodnog danka koji njemu i njegovima duguju niže i slabije rase. Biti uslu-

52 „Kad dođe praznik, svinje i živina se peku ili se ovce kolju; i oni jedu dok se ne prejedu i piju rakiju dok se ne opiju. Uopšteno gledano, Morlak živi u bedi zbog rasipnosti i trošenja prihoda unapred, ali kad se praznuje neki svetac, iako jedva ima hleba da jede, on će prirediti gozbu koja će biti istočnjački preobilna i preterana, a ne u granicama razumne evropske gostoprimljivosti.“ A. A. PATON, *Highlands and Islands of the Adriatic*, vol. II, London, 1849.; cit. prema: B. JEZERNIK, *n. dj.*, str. 76.

53 Usp. B. JEZERNIK, *n. dj.*, str. 171.

54 Naravno, i gostoljubivost je imala granice, pa bi se onima koji bi posjet odužili više nego što su to domaćini željeli bila poslužena tzv. sikter-kava. Usp. I. ANDRIĆ, *Sveske*, str. 539.

55 Ipak, primjećuje Jezernik, „europizacija“ Balkana još je uvijek snažnije provedena samo izvana. Čim je riječ o jelu i piću, cijela se stvar pokazuje mnogo žilavijom. Usp. B. JEZERNIK, *n. dj.*, str. 263.

žan i gostoljubiv prema takvima znači povrediti osnovno načelo gostoljublja: jednakost i uzajamnost, znači grešiti i prema sebi i prema njima.⁵⁶

Na kraju ne će biti naodmet osvrnuti se i na to kako Andrić piše o Slovencima. Kontrastirajući *red*, *čistoću* i *svjetlinu* njihovih kućanstava s karakterističnim *nemirom* i *neredom* balkanskih, Slovenci i slovenski prostor u *Znakovima pored puta* redovito su određivani kao *Drugo* u odnosu na Balkan:⁵⁷

Slovenačka kućanstva su redovno čista, uredna i svetla, a slovenačke žene ih vode sa mirom, prisebnošću i nekom nezainteresovanom revnošću koja im je, kako izgleda, u prirodi. Jedina mana tih kućanstava je u tome što pomalo liče na sakristiju, ili na one modele u etnografskim muzejima. Nedostaje im onaj topli individualni dah koji oživljuje naša kućanstva, ali koji je i uzrok svih nemira i nereda u njima.⁵⁸

4.

Kao diplomat i svjetski putnik Andrić se nebrojeno puta našao u prilici dobro upoznati brojne druge narode i usporediti njihove navike i mentalitete s onim domicilnima. Jasno je da je upravo na temelju takvih usporedaba nastao ovaj niz gore analiziranih fragmenata – da bi se nešto analiziralo, nužan je širi uvid, mogućnost usporedbe nečega s nečim; ovdje *sebe s drugim, domaćega s tuđim*. Ne bi li još dodatno naglasio gore analizirane *osobitosti* svojega domicilnog naroda, Andrić u *Znakovima pored puta* nerijetko (kao npr. u već navedenoj bilješci o „hipertrofiji ličnosti“⁵⁹) *autora* „promeće u ‘lik’ stranca“⁶⁰. Tek zaštićen

56 I. ANDRIĆ, *Sveske*, str. 539.

57 Usp. o tome i u: Z. KOVAČ, *n. dj.*, str. 206.

58 I. ANDRIĆ, *Sveske*, str. 349. Sva su isticanja autora ovoga članka.

59 I. ANDRIĆ, *Znakovi pored puta*, str. 202.

60 Z. KOVAČ, *n. dj.*, str. 210. Kovač je navedeno zapazio iščitavajući *Znakove pored puta*, između ostaloga, i u interkulturalnome ključu: „Opažamo, strano i svoje razotkrivaju se snagom međusobna distanciranja viđenja, što Andriću diplomatu i putniku, pa i kao ‘strancu’ u odnosu na posesivne domaće sredine, kao da je postalo normalnim stanjem: omjeravajući svoje o tuđe, kako u unutarnjem tako i prema vanjskom svijetu, Ivo Andrić nalazio je mjeru svoje osobne, ali i naše domaće višepripadnosti, u međuprostorima, upravo interkulturalnosti.“ *Isto*, str. 210. – 211.

takvom vizurom, *promatrača sa strane, usuđuje se iznijeti sve kvalifikacije koje su bile teme dosadašnjega razmatranja.*

Iz spomenute bilješke o često zloupotrebljavanu balkanskome gostoljublju Zapadnjaka razvidno je da Andrić ne gaji idealizirane predodžbe o Zapadnjacima naspram Balkanaca kako bi se iz većine prije analiziranih fragmenata možda dalo pogrješno naslutiti. Štoviše, u *Sveskama* nalazimo i jasnu, nedvosmislenu kritiku upućenu Zapadu:

Zapadu. Vi, kad kažete za nas da smo kulturni ljudi, mislite da poznajemo vašu umetnost i da smo prodrli u sve njene finese i tančine. A šta to konkretno znači za nas? Znači: da živimo vašim snovima, jer vi druge ne znate i ne priznajete, a svojim životom, jer mi drugog nemamo; bolje i jasnije rečeno: da u tuđim snovima tražimo pribežište od svog ubogog, oporog i često neljudskog života, umesto da se sa njim borimo i da ga borbom i radom menjamo.⁶¹

Uvjerljivo je Andrić u ovome kritički intoniranome fragmentu jezgrovito upozorio na hendikep Zapada: ne uspijeva razumjeti *Drugo*, upravo kao što je to uočio T. Eagleton u svojoj *Ideji kulture*,⁶² a zatim i M. Todorova u *Imaginarnome Balkanu*:

Kao i u slučaju Orijenta, Balkan je poslužio kao skladište negativnih karakteristika naspram kojih je konstruisana pozitivna i samohvalisava slika „Evropejca“ i „Zapada“. Ponovnom pojavom Istoka i orijentalizma kao nezavisnih semantičkih vrednosti, Balkan je ostao kmet Evrope, anticivilizacija, njen alter-ego, njena tamna strana. Razmišljajući o geniju Evrope, Agneš Heler tvrdi da je „priznavanje dostignuća drugih oduvek bilo sastavni deo evropskog identiteta“, da „mit Zapada i Istoka ne implicira samo poređenje civilizacije i varvarstva, nego pre poređenje dveju različitih civilizacija“, te da se „evropski (zapadni) kulturni identitet u podjednako meri doživljava i kao etnocentričan i kao anti-etnocentričan“.⁶³

U istom bi se ključu dala razriješiti i posljednjih desetljeća sveprisutna težnja balkanskih naroda za antibalkanizacijom: Balkan je naime

61 I. ANDRIĆ, *Sveske*, str. 64.

62 „...ostaje istina da je zapadna kultura nevjerovatno nesposobna zamisliti druge kulture.“ TERRY EAGLETON, *Ideja kulture*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2002., str. 63.

63 M. TODOROVA, *n. dj.*, str. 323. – 324.

u Europi opisivan kao *Drugo* u odnosu na istu – osobito s obzirom na standarde ponašanja iz *civiliziranoga* svijeta, kao primitivan, zaostao, plemenski, barbarski, kao „bure baruta“ kojemu je potrebna tek iskrica da plane i na kojemu nema mogućnosti ni volje za civiliziranim dijalogom.⁶⁴ Uzroke tomu Todorova međutim ne vidi u samoj predodžbi Zapada o balkanskoj zaostalosti i primitivnosti nego u vlastitu zrcalnome odrazu toga istog visoko *kultiviranoga* Zapada od prije samo nekoliko naraštaja,⁶⁵ što se na isti način, iluzorno dakako, ponovilo i na Balkanu devedesetih godina. Dovoljno je bilo ubaciti pojmove *Europe* i *europskoga* kao sinonime za nešto drukčije – *bolje, naprednije, uljuđenije*, i proces *rekultivacije* mogao je započeti. Prije toga trebalo je, naravno, izbrisati svoj stari, nepoželjni (a nikad dokraja izgrađen!) identitet, iako su bivši Jugoslaveni i prije devedesetih negirali svoju pripadnost Balkanu.⁶⁶

Po W. Lippu riječ je zapravo o psihološkome mehanizmu samožigosanja (*Selbststigmatisierung*) koji se susreće u naroda svih balkanskih zemalja, pri čemu je, zaključuje Todorova, „verovatno da postoji korelacija između samožigosanja i uklanjanja žiga (*Selbststigmatisierung als Entstigmatisierung*). Prema hipotezi Volfganga Lipa, samožigosanje postaje reflektivan proces koji se ne usmerava na žigisanog, nego na ‘vlast koja kontroliše’. Sve balkanske nacije sebe doživljavaju kao raskrnicu civilizacijskih kontakata i kao most između kultura. U tom pogledu Balkan nije jedinstven ni originalan; ta karakteristika zajednička je i većini drugih nacija Istočne Evrope.“⁶⁷

64 Usp. *isto*, str. 15.

65 „Prema tome, u zapadnom balkanističkom diskursu prezir prema Balkanu nije izazvala njegova srednjovekovna, nerazvijena, primitivna priroda, naprotiv, ta uzbudljiva činjenica bila je uzrok kvazi-romantične privlačnosti kojom je Balkan zračio. Nije Zapadu bilo mrsko da vidi sopstvenu sliku iz praskozorja ljudske istorije, već svoju sliku od pre samo nekoliko generacija.“ *Isto*, str. 79.

66 Usp. *isto*, str. 98.

67 *Isto*, str. 105. – 106. Ovo nije jedino mjesto na kojemu Todorova spominje metaforu mosta koja se redovito vezuje za Andrićevo djelo: „Most kao metafora za ovaj region uvek se vezuje za književno delo Ive Andrića, tako da smo skloni da zaboravimo da je ta metafora mosta, kako u inostranim opisima tako i u svakoj od balkanskih književnosti i u svakodnevnom govoru, gotovo banalna. Balkan se uspoređuje sa mostom između Istoka i Zapada, između Evrope i Azije.“ *Isto*, str. 36. – 37.

5.

Da bi se nekud stiglo i nešto postiglo, potrebno je u nas mnogo. Kao i svuda u svetu, možda i više. Pre svega treba proći, po dubokoj tami, kroz blatnjavo selo i čopor nevezanih pasa u njemu. Pa posle toga – ako šta ostane od tebe – sačekati jutro, pojaviti se tamo negde među ljudima, ispavanim, ornim za borbu i razgovor, i – biti takav kakvi su i oni i, po mogućnosti, jači i bolji od njih.⁶⁸

U *Znakovima pored puta* i *Sveskama* Andrić je prikazao neke svoje (ali istodobno široko raširene) predodžbe o *našem* čovjeku/*homo balcanicusu*. Međutim jasno rezimirajući i široko promatrajući, ništa manju dozu kritičnosti nije propustio uputiti i onomu (u obrnutoj perspektivi!) *Drugomu* – Zapadu, koji je stoljećima gradio razliku između sebe, kao predstavnika *civiliziranoga društva*, i *primitivaca*, *barbara* i *divljaka*, a sve kako bi se sâm mogao definirati kao *civiliziran* i *napredan*. Balkanci su tu (uopćeno gledajući), zaključuje Jezernik, izvrsno poslužili:

Zapravo, teško je zamisliti Drugog koji bi jasnije bio definisan od Balkanaca. Oni kao da su, na ekstravagantan i živopisan način, predstavljali sve što je Zapad odbacio generacijama pre toga. S druge strane, oni su otelovljavali mešavinu koju Julija Kristeva naziva „uznemirujuće stranom“, bili su „drugost naše našosti“, s kojom ne znamo kako da izađemo na kraj. Drugim rečima, oni su predstavljali ono što su Evropljani bili, ali im nije više bilo dozvoljeno da budu.⁶⁹

Ne treba međutim uzorak zrcalnoga odnosa poput ovoga promatrati kao izdvojen slučaj: „Drugost je“, kao što zaključuje Simone de Beauvoir u *Drugome spolu*, „osnovna kategorija ljudske misli“. Riječ je o beskonačnome procesu dijaloškoga karaktera: „*Mi određujemo naš identitet uvijek u dijalogu, a katkada i u borbi s našim označavanjem drugih/ Drugog, koje želimo vidjeti u nama samima.*“⁷⁰

68 I. ANDRIĆ, *Znakovi pored puta*, str. 121

69 B. JEZERNIK, *n. dj.*, str. 26. – 27.

70 MLADEN LABUS, „Filozofske primjedbe multikulturalizmu“, *Kultura, drugi, žene*, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Hrvatsko filozofsko društvo, Plejada, Zagreb, 2010., str. 140.

Iako unaprijed zadan opseg rada nije otvarao velikih mogućnosti za pomnije oprimjerivanje i dublje analize, pokušalo se barem u konturama naznačiti kako su se u ovim zapisima zrele dobi formirale i kristalizirale Andrićeve predodžbe o Balkanu i homo balcanicusu. Unatoč činjenici da je riječ o fragmentima načelno nenamijenjenima objavljivanju, i ovdje se snažno osjeća tipičan andrićevski, gotovo diplomatski oprez. Isto tako na pojedinim je mjestima teško ne zamijetiti i određenu dozu skepse i gorčine koja je ponekad nedvojbeno bila posljedica proživljene, ne samo promatračke doživljajnosti.

Kritikama upućenima i onoj drugoj strani, Zapadu, Ivo Andrić i ove je svoje nefikcionalne zapise uspio izdići do kategorije binarnosti ljudskih odnosa na univerzalnoj razini.

Izvori i literatura

- ANDRIĆ, IVO, *Gospođica*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1988.
- ANDRIĆ, IVO, *Sveske*, Sabrana djela Ive Andrića, knjiga 17, Sarajevo, 1982.
- ANDRIĆ, IVO, *Znakovi pored puta*, Sabrana djela Ive Andrića, knjiga 16, Sarajevo, 1981.
- EAGLETON, TERRY, *Ideja kulture*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2002.
- GARDE, PAUL, *Balkanske rasprave: O riječima i ljudima*, Naklada Ceres, Zagreb, 2009.
- JANDRIĆ, LJUBO, *Sa Ivom Andrićem*, drugo prošireno i dopunjeno izdanje, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982.
- JEZERNIK, BOŽIDAR, *Divlja Evropa: Balkan u očima putnika sa Zapada*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2007.
- KARAUAC, MIROSLAV, *Rani Andrić*, 2. dopunjeno izdanje, Prosveta, Beograd, 2003.
- KOVAČ, ZVONKO, „Andrićeve eksplicitna semiotika (poetika, epifanija, eshatologija, ekologija i interkulturalnost u *Znakovima*

- pored puta*“, *Poredbena i/ili interkulturalna povijest književnosti*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 2001., str. 185. – 213.
- LABUS, MLADEN, „Filozofske primjedbe multikulturalizmu“, *Kultura, drugi, žene*, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Hrvatsko filozofsko društvo, Plejada, Zagreb, 2010., str. 129. – 159.
 - LACAN, JACQUES, *Écrits: the first complete edition in English*, W. W. Norton & Company, cop., New York – London, 2006.
 - LAKAN, ŽAK [LACAN, JACQUES] *Spisi (izbor)*, Prosveta, Beograd, 1983.
 - NEMEC, KREŠIMIR, „Kulturni identitet u Andrićevoj ‘Travničkoj hronici’“, u: NEMEC, KREŠIMIR, *Putovi pored znakova: Portreti, poetike, identiteti*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2006.
 - SAID, EDWARD W., *Orijentalizam*, Konzor, Zagreb, 1999.
 - SLAPŠAK, SVETLANA, „Harem kao prostor roda u balkanskim kulturama: primjeri Jelene Dimitrijević i Elisavet Moutzan-Martinengou“, *Kultura, drugi, žene*, Institut za društvena istraživanja, Hrvatsko filozofsko društvo, Plejada, Zagreb, 2010., str. 39. – 56.
 - TODOROVA, MARIJA, *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1999.